

„CENTRUL CIVIC“ DE LA MUZEUL SATULUI BĂNĂȚEAN

NICOLAE SĂCARĂ

Pentru Muzeul Satului Bănățean — important sector al Secției de Etnografie de la Muzeul Banatului, s-a pus problema, încă de la deschiderea sa în 1971, depistării unor monumente de arhitectură populară ce au avut o destinație obștească în mediul sătesc: biserică, școală, primărie, birt, prăvălie sătească și „casă națională“ (cămin cultural).

Oportunitatea creării unui „centru civic“¹ la Muzeul Satului Bănățean este justificată pe deplin pe de o parte de realitățile etno-istorice ale Banatului, iar pe de alta de faptul că pe teren se mai păstrează încă asemenea construcții, susceptibile de a fi aduse și reconstruite în muzeu.

Pe plan universal pentru prima oară se pune cu mai multă claritate problema salvării centrelor rurale valoroase (sub raport istoric, documentar și arhitectural) în cadrul celei de a 15-a sesiuni a Conferinței Generale O.N.U. pentru Educație, Știință și Cultură, reunită la Paris în 15 octombrie — 20 noiembrie 1968.²

Mai mult chiar, Colocviul I.C.O.M.O.S., intrunit în octombrie 1973 la Salonic sublinia faptul că: „... *vechile centre rurale constituie martori de neînlocuit ai istoriei și culturii populare, contribuind la determinarea expresiei specifice a fiecărui popor*...“³.

Apare evident faptul că ambele organisme internaționale se adresează în special modalității primordiale de păstrare și conservare „*in situ*“ a monumentelor de cultură populară, dar și muzeelor etnografice cu expunere în aer liber le revine sarcina salvării unor construcții autentice și valoroase sub raport documentar — istoric și artistic din centrele rurale. Tocmai de aceea, încă cu mult înainte, unele din marile muzee

¹ Termenul de „Centru Civic“ rămâne cumva impropriu, întrucât noțiunea de „civic“ (de la latinescu *civitas*, *civitatis*) presupune o așezare cu un anumit grad de urbanizare. Personal am fi optat pentru termenul de „centru satului“, însă, întrucât cel de „centru civic“ a fost deja adoptat de către organele competente în sistematizarea localităților rurale, am preferat să-l păstrăm.

² *Recomandări ale UNESCO-ului privind păstrarea bunurilor culturale* (traducere de O. Mărculeșcu), în *BMI*, nr. 3/ 1970, pp. 76—78.

³ V. Drăguț, *Colocviu ICOMOS — Salonic, octombrie 1973*, în *BMI*, p. 74.

de acest gen din lume au procedat la reconstruirea unor centre sătești reprezentative. Fără această componentă, prezentarea unui orizont socio-logic rural cît mai cuprinzător, pe care acest tip de muzeu și-o propune, ar rămîne mult limitată. Însăși vestitul Skansen suedez (fondat încă la 1891) dispune și de edificii publice de la sate, din sec. XVIII—XIX, transferate în muzeu: biserici de lemn cu clopotnițe separate, o școală veche de sat, diverse prăvălii reconstruite după modele autentice de la țară, o „casă a satului, clădire de adunare și de discuții privind probleme politice și treburi obștești“.⁴

Muzeul în aer liber al Jugoslaviei de la Belgrad își propunea aducerea pe lingă biserica de lemn și a unei școli sătești din Serbia, precum și a unor prăvălii și dughene devenite tradiționale în unele zone ale Jugoslaviei.⁵ În muzeul etnografic în aer liber al Flandrei din Bokriyk (în apropiere de Gand) se găseau reconstruite: o biserică, două capele, o berărie, un han și o prăvălie de țară.⁶ Muzeul în aer liber al monumentelor tehnice din Hagen — Westfalia (R. F. a Germaniei) are reconstruită o veche prăvălie de sat lingă o farmacie veche, iar brutăria se află lingă o berărie. Se observă aici tendința de a grupa cumva clădirile cu destinație obștească. Acest muzeu mai posedă un han din 1797, o școală veche de la țară și o casă a pompierilor.⁷ Rezultate meritorii sub acest aspect, au obținut muzeele de profil poloneze și cehoslovace. Muzeul sătesc de lingă orașul Opole (Voievodatul Opole) din R. P. Polonă a transferat mai multe circiumi și o biserică de lemn⁸, iar în Muzeul Satului din Chorzów (voievodatul Katowice, R.P.P.) se încearcă chiar gruparea unor unități de interes obștesc: primărie, biserică, circiumă și închisoare a satului.⁹ Școala de sat, adusă și ea, rămîne oarecum în afara acestei grupări, dar trebuie remarcat faptul că Muzeul din Chorzów înfățișează sintetic satul polonez dezvoltat de-a lungul văii dintr-o zonă deluroasă împădurită, în care dezvoltarea așezării este direcționată în primul rînd de condiții naturale.¹⁰

⁴ Gheorghe Focșă, *Aspecte din muzeele etnografice ale Suediei*, în *Anuarul Muzeului Satului*, București, 1966, pp. 211—215; cf. și planul de prezentare al Muzeului Skansen, la p. 233.

⁵ M. Draškici, *Muzeul în aer liber al Jugoslaviei de la Belgrad*, în *Simpozion: Organizarea muzeelor în aer liber — principii și metode*, vol. II, București, 1966, pp. 100—106.

⁶ Georgeta Stoica, *Muzeetnografice din Belgia*, în *Muzeul Satului, Studii și cercetări*, București, 1970, pp. 371.

⁷ Volker Wollman, *Muzeul în aer liber al monumentelor tehnice din Hagen — Westfalia (R.F.G.)*, în *Revista muzeelor și monumentelor*, nr. 2/1975, pp. 89—90.

⁸ Ioana Cristache-Panait, *Unele probleme privind arhitectura populară de lemn din Polonia*, în *BMI*, nr. 4/1973, p. 76.

⁹ Adam Kudla, *Stan i propozycje ochrony budownictwo ludowego w województwie Katowickie*, în *Materiały muzeum budownictwo ludowego w Sanoku*, Grudzien, nr. 10/1969, pp. 26—30.

¹⁰ *Idem*, *ibidem*.

În muzeul păstoritului din Roznovie (R. S. Cehoslovacia), întâlnim un „centru civic” sistematizat şi încheiat: biserica de lemn cu clopotniţă, prăvălie, circiumă şi o casă de primar sătesc¹¹.

Încă din 1971, Secţia de etnografie de la Muzeul Banatului a trecut la înregistrarea tuturor construcţiilor vechi din centrele săteşti din Banat: biserici, şcoli, primării, prăvălii, cămine culturale, circiumi etc.¹² În iarna anului 1974 s-a trecut la elaborarea planului tematic şi la întocmirea proiectului de sistematizare pentru „Centrul Civic”¹³. Problemele legate de selecţia monumentelor, precum şi ideile care ne-au călăuzit la întocmirea planului tematic vor forma obiectul rindurilor de faţă.

*

Zona bănăţeană în care se mai păstrează clădiri cu destinaţie obştească din lemn, într-o densitate relativ ridicată faţă de celelalte zone, este zona cuprinsă între localităţile Lugoj şi Făget în sens mai larg, porţiunea cuprinsă între cursurile mijlocii ale riurilor Timiş şi Bega. Sub raport geografic, acest teritoriu se încadrează unei mari zone colinare ce se desfăşoară în vestul masivului muntos Poiana Ruscăi şi care acoperă aproape în totalitate nord-estul bănăţean. Din punct de vedere etnic, în trecut ca şi azi, populaţia majoritară rurală era cea românească, cu mici infiltraţii germane la începutul sec. al XIX-lea (Bethausen, Ghizela) şi maghiare la sfârşitul aceluiaşi secol (Dumbrava, Bodo, Balinţ şi mici colonii în Făget şi Babşa).

Cercetătorii culturii populare au acceptat unanim că arhitectura reprezentativă pentru români în trecut a fost arhitectura în lemn. Şi din acest punct de vedere nord-estul Banatului păstrează încă puternice tradiţii, construcţiile în lemn ocupând aici şi-n zilele noastre un procentaj deosebit de ridicat faţă de alte zone bănăţene chiar vecine, cum ar fi: Lunca Timişului, Valea Bistrei, sau zona din jurul Caransebeşului. Ca un exemplu revelator amintim că din totalul de 28 de biserici de lemn păstrate în Banat 22 sînt grupate în jurul Lugojului şi Făgetului, majori-

¹¹ Josef Vareka, *Karpackie budownictwo ludowe w Posterskim Muzeum w Roznowie pod Rodhosztem i rezerwacie w Sztramберку*, în *Materiały muzeum budownictwo ludowego w Sanoku*, Grudzien, nr. 14/1971, pp. 20—27.

¹² Trebuie să amintim că ideea de a crea un „Centru Civic” sătesc pentru muzeul etnografic al Banatului a fost sugerată pentru prima oară secţiei de etnografie şi conducerii Muzeului încă din anul 1969 de către regretatul acad. Constantin Daicoviciu, ce era şi un bun cunoscător al realităţilor bănăţene. La cercetările de teren au participat între 1971—1974 următorii: prof. Marius Moga (fostul director al Muzeului Banatului), Lăpăduş Eutimiu, şeful secţiei etnografie, Țăranu Nicolae, restaurator principal, Turcuş Aurel, (fost membru al secţiei, actualmente redactor la revista „Orizont”), ing. arh. Mare Antoniu, ing. Țunea Alexandru şi autorul.

¹³ Planul tematic a fost întocmit de subsemnatul, iar proiectul de sistematizare de ing. Al. Țunea, inginerul muzeului. La elaborarea acestor materiale, între inginer şi muzeograf a existat o colaborare permanentă.

tatea fiind ridicate în veacul al XVIII.¹⁴ Din cele 6 primării de lemn, databile la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, 4 se găsesc în această zonă, iar din cele 14 școli de lemn construite în secolul trecut, 9 se includ în aceeași arie. Iată de ce posibilitățile oferite de teren au impus selecționarea unităților ce intră în componenta „Centrului Civic” din zona cuprinsă între cele două localități amintite. Unități disparate am întîlnit și în alte zone. Bunăoară în Clisura Dunării și în unele localități ale depresiunii Oraviței se mai găsesc școli și primării vechi deosebit de interesante. Sînt ridicate fie din lemn, fie din piatră, unele chiar susceptibile de a fi atribuite sfîrșitului secolului al XVIII-lea. În toate aceste situații lipseau însă celelalte elemente necesare asamblării „Centrului Civic” și lipsea în primul rînd componenta esențială: biserica de lemn. Cu alte cuvinte, deși au fost studiate toate construcțiile rurale vechi cu destinație obștească, am rămas consecvent credincioși principiului de a le selecta dintr-o singură zonă (așa cum am văzut, din zona în care frecvența lor ca număr și complexitate e cea mai ridicată) convinși fiind că în acest mod vom reuși să demonstrăm mai convingător interdependența dintre ele și îndeosebi rolul pe care l-au jucat în viața comunității rurale.

Înainte de abordarea problemelor legate de ansamblarea elementelor componente ale „Centrului Civic”, enumerarea și caracterizarea sumară a fiecăruia în parte va avea darul de a ne face să înțelegem mai ușor considerentele de care a trebuit să se țină seama la amplasarea lor.

1. *Biserica* — reprezintă tipul de monument în lemn cel mai vechi pe care-l întîlnim în Banat, cercetători de mare prestigiu apreciind că este lăcașul de cult caracteristic pentru români în trecut.¹⁵ Pentru Muzeul Satului Bănățean se impunea alegerea unei biserici al cărei tip de plan să întrunească elementele de structură întîlnite în mod obișnuit la bisericile de lemn din România, concretizat în primul rînd prin desfășurarea compartimentelor pe axa est-vest: altar rectangular, navă acoperită cu o boltă „a butte” și pronaos. Ca elemente de fațadă: birne orizontale aparente din gorun, încheiate la colțuri în „cheutori”, două intrări — cea a femeilor în fațada de vest, a bărbaților în sud — apoi turnul din vest încălecînd pronaosul, susținut de un schelet de lemn conform unui ingenios sistem de contravînturi. Cele mai vechi și mai realizate din punct de vedere artistic sînt bisericile de lemn din Bătești, Zolt

¹⁴ Longin I. Opriș, *Bisericile de lemn, monumente istorice din Arhiepiscopia Timișorii și Caransebeșului*, în *Mitropolia Banatului* (de-acum M.B.), an. XII, nr. 1—3/1965, pp. 184—193; Mircea Teleguț, *Arhitectura bisericilor de lemn de pe valea Begheiului*, în M.B., an. XX, nr. 4—6/1970, pp. 323—334; Ioana Cristache-Panait, arh. Florica Dimitriu, *Bisericile de lemn ale Banatului*, în M.B., an. XXI, nr. 10—12/1971, pp. 550—564.

¹⁵ Virgil Vătășianu, *Contribuții la tipologia bisericilor de lemn transilvănene*, în AIIC, nr. 3/1960; Paul Petrescu, *Unitatea de concepție constructivă și decorativă a bisericilor de lemn românești*, în SCIA, nr. 1/1967; *Idem*, cap. *Arhitectură*, în *Arta populară românească*, Ed. Acad., București, 1969.

şi Topla, toate trei datate cu certitudine în veacul al XVIII-lea, avînd picturi bine conservate din acelaşi veac.¹⁶ Dat fiind faptul că primele două — Băteşti şi Zolt — restaurate deja, au intrat în circuitul turistic al judeţului Timiş (găsindu-se de fapt pe căi de comunicaţie mai accesibile), opţiunile noastre s-au oprit asupra celei din Topla (Fig. 1), monument ridicat în anul 1746, cu picturi din acelaşi an, avînd un puternic caracter popular¹⁷. Biserica din Topla, a fost adusă din satul vecin Remetea Luncă, la anul 1807, conform unei însemnări de pe o evanghelie păstrată în biserică, iar pe uşile împărăteşti este însemnat numele *Popa Paul* şi anul 1746.¹⁸ Biserica cu hramul Sf. Arhangheli Mihail şi Gavril din Topla prezintă în plus cîteva detalii arhitectonice ce o recomandă ca

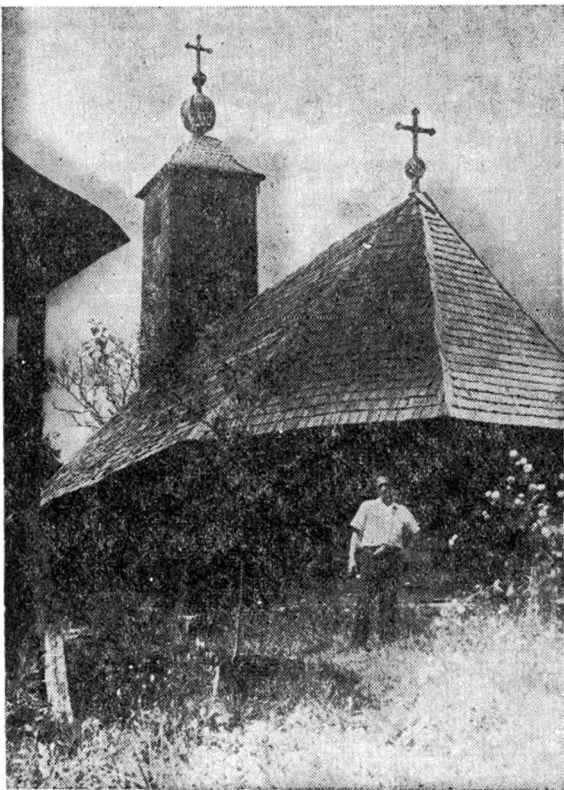

Fig. 1. Biserica de lemn din Topla.

¹⁶ M. Teleguţ, *op. cit.*, *loc. cit.*; Ioana Cristache-Panait, arh. Florica Dimitriu, *op. cit.*, *loc. cit.*

¹⁷ Vasile Drăguţ, *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1976, p. 303 (*sub voce*...).

¹⁸ Ioachim Miloia, *Biserici din Banat*, caiet manuscris păstrat la Muzeul Banatului, fila 55 (*sub voce*...) alcătuit pe baza datelor culese din răspunsurile la *Chestionarul istorico-arheologic al Muzeului Bănăţean* lansat în anul 1928. Personal am verificat cele înscrise de I. Miloia, atît în răspunsul la *Chestionar*, cît şi pe teren, datele dovedindu-se valabile. Mai mult chiar, în satul vecin Remetea Luncă, situat la numai 7 km de Topla, vechiul amplasament al bisericii, situat pe o mică ridicătură la marginea localităţii, poartă şi azi denumirea de *locul bisericii*, iar o mică vale ce se deschide în spatele aceluia punct, numindu-se *valea bisericii*. Însăşi toponimul *Remetea* certifică presupunerea că biserica a jucat rolul unei mici mănăstiri, cazul nefiind unic. Biserica de zid actuală din Remetea Luncă a fost terminată şi tîrnoasă la anul 1806, deci cu un an înainte ca cea veche de lemn să fie cedată satului Topla. Tradiţia orală păstrată de locuitorii octogenari din Topla şi Remetea Luncă confirmă că transferul s-a făcut cu alai mare, cu ajutorul tăvălugilor de stejar şi a 24 de perechi de boi, muncind prin clacă locuitorii ambelor sate. Potrivit aceluiaşi surse, mutarea pe noul amplasament ar fi durat cîteva săptămîni.

cel mai valoros lăcaș în lemn din Banat; întâlnim aici briul median răsucit în torsadă, briu prelungit pe întreg perimetrul bisericii, înconjurând și portalul apusean (fig. 2). Acest motiv decorativ este considerat, de unii cercetători, de tradiție preistorică¹⁹, și-l întâlnim la monumente similare în toate provinciile românești. Mai întâlnim la Topla — spre deosebire de Bătești și Zolt — absida decroșată a altarului, detaliu pe care-l regăsim la biserici de lemn din Hunedoara, Zărand, Bihor, Maramureș și din alte regiuni din țara noastră²⁰ (fig. 3). Satul Topla, locuit în momentul de față doar de 8 familii, figurează — conform planurilor de sistematizare rurală — în lista localităților care vor dispărea în câțiva ani de pe hartă. Există astfel pericolul ca un valoros monument de arhitectură populară să rămână izolat în câmp și în această împrejurare transferul lui în muzeu ar răspunde și caracterului de salvare, acțiune la care sînt chemate să răspundă muzeele etnografice cu expunere în aer liber.

2. Școala — ca instituție e atestată documentar în Banat încă din Evul Mediu și chiar în timpul stăpînirii turcești, însă numai în centrele urbane sau pe lângă unele mănăstiri. De abia în timpul stăpînirii habsburgice școala este oficializată și generalizată, cînd prin două decrete din 1764 și 1766, promulgate de împărăteasa Maria Tereza, se prevede pentru Banat construirea în fiecare localitate a unei școli.²¹ O rezoluție imperială din anul 1774 aprobă planul de organizare al școlilor rurale din Banat, obligînd fiecare comunitate sătească la construirea și întreținerea școlii, primind în acest scop material lemnos gratuit din pădurile erariului²². Din cuprinsul mai multor circulare ale episcopiei ortodoxe

¹⁹ Valeriu Butură, *Un monument al arhitecturii populare transilvănene. Biserica de lemn din Cizer*, în AMET, pe anii 1959—1961, Cluj, 1963, p. 330.

²⁰ Cf. în special lucrările: Coriolan Petranu, *Bisericile de lemn din județul Arad*, Sibiu, 1927; *Idem*, *Monumentele istorice ale județului Bihor. I — Bisericile de lemn*, Sibiu, 1931; A. Popa, *Biserici vechi de lemn din Transilvania și Maramureș*, Cluj, 1937; V. Brătulescu, *Biserici din Maramureș*, în BCMI, 1941; I. Cristache-Panaît, arh., Ion Scheletti, *Bisericile de lemn din Sălaj*, în BMI, nr. 1/1971; Ion Godea, *Monumente de arhitectură populară din nord-vestul României. Biserici de lemn din zona Barcău-Crasna*, vol. I, Oradea, 1972; *Idem*, vol. II, *Biserici de lemn din valea Crișului Repede*, Oradea, 1974; *Idem*, *Tipologia planimetrică a bisericilor de lemn din nord-vestul României*, în *Biharea*, II, Oradea, 1974, pp. 127—147 (vezi în special tipul planimetric III, varianta „d” cuprins la fig. 10).

²¹ În problema școlilor bănățene există o bibliografie bogată, ne mulțumim însă să amintim lucrările cele mai importante și care dau relații și despre construcțiile școlare: I. H. Schwicker, *Geschichte der Temeser Banats*, Budapesta, 1872, pp. 417—418; Iuliu Vuia, *Școalele românești bănățene*, Orăștie, 1896, p. 30 et passim...; George Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, pp. 330—339; Felix Milleker, *Geschichte der Schulwesen im Banat vor 1716*, Virseț, 1924; Alex. Moisi, *Din monografia Clisurii Dunării*, Oravița, 1938, pp. 56—59; Teodor Vijdea, *Școlile românești de la granița de Vest*, în *Studii și documente bănățene*, vol. I, fasc. 2, Ed. Vrerea, Timișoara, 1943 (volum îngrijit de Ion Stoia-Udrea), pp. 99—124.

²² Iuliu Vuia, *op. cit.*, loc. cit.

din Virşeţ (azi în R. S. F. Jugoslavia)²³ şi în special din circulara din anul 1781 aflăm că edificiul dedicat şcolii îngloba şi locuinţa învăţătorului²⁴. Protopopul Mehadie, vestitul cronicar Nicolae Stoica de Haţeg ne-a lăsat o emoţionantă şi sugestivă descriere din anul 1810 a modului cum a ridicat şcoala de lemn din Mehadia²⁵. Şcoala veche din Birna, propusă de noi pentru transferul în muzeu, este construită din lemn pe la mijlocul secolului al XIX-lea²⁶. Sub raport planimetric, şcoala din Birna nu se deosebeşte cu nimic de o casă ţărănească cu prispă parţială dezvoltată de-a lungul a două încăperi, plan socotit arhaic în teritoriile locuite de români²⁷ (fig. 4). Încăperea supradimensionată din stînga servea drept sală de clasă, diferenţiindu-se de o casă ţărănească doar prin uşa ce comunica direct cu prispa. Restul construcţiei, cuprinzînd tînda (cu vatră şi horn deschis) şi încăperea de locuit, era destinată locuinţei dascălului. Clădirea este ridicată din lemn, doar cei trei stîlpi ai prispei şi pereţii mediani sînt construiţi din piatră. Acoperişul actual este din ţiglă, însă pînă prin 1920—1930 a fost din şindrilă. Aceasta se poate observa din studierea atentă a şarpantei şi informaţiile date de locuitori confirmă acest lucru (fig. 5).

La amenajarea muzeistică a şcolii, în sala de clasă se va expune mobilier vechi de şcoală (bănci), instrumente şcolare vechi (tăbliţe, creioane de gresie, manuale vechi, traiste în care-şi transportau elevii cărţile etc.). Pe pereţi vor fi afişate: certificate şcolare autentice de la sfîr-

²³ Se ştie că pînă la despărţirea ierarhică din 1864, românii bănăţeni depindeau religios de mitropolia din Carloviţ, prin intermediul mai multor episcopii sufragane. Una din acestea avea sediul la Virşeţ, cu jurisdicţie eclesiastică şi asupra unei părţi din Banatul românesc.

²⁴ Iuliu Vuia, *op. cit.*, loc. cit. Se spune bunăoară în circulara din 1781 că: „...în satul Secaş (azi în jud. Caraş-Severin) era învăţător şi cantor bisericesc Ioan Marinca, retribuit anual cu 25 florini, 7,1/2 metri cucuruz, 6 stînjani lemne de foc, 5 funţi luminări, 10 oca făină, 10 oca fasole, 5 oca sare şi locuinţă la şcoală...”. La Tievaniul Mic însă „...învăţător şi cantor era Ianoş Boica, stătea la tatăl său, deşi putea sta şi la şcoală. Primea anual 33 florini, 6 stînjani lemne, 6 funţi luminări...”. Se pare că era de preferat ca dascălul să locuiască la şcoală, de la el copiii învăţînd şi deprinderi practice şi norme de conduită. În acelaşi timp învăţătorul era şi mai legat de şcoala pe care o slujea.

²⁵ Pentru frumuseţea descrierii reproducem un pasaj, după Virgil Molin, *Surse de istorie bănăţeană nefolosite*, în *M.B.* nr. 1—4/1962, p. 90: „...am dat din banii bisericeşti ce erau la mine 100 florinţi căpără (avans) timermanilor (dulgherilor) megedinţeni (din Mehadia), după ce Gruia Lălescu s-o dus cu cucuţa (căruta) la Reciţă după fier şi cunie (cuie). Din fierul adus de Lălescu de la Reciţă, ţiganii or făcut cunie mari şi cunie de şendrilă (şindrilă) pentru şcoală şi plată n-au luat...”

²⁶ Şcoala nu figura în planul de sistematizare al satului elaborat la 1824, însă apare marcată în planul de cadastru al intravilanului Birna întocmit la 1887 (ambele păstrate în copie în arhiva primăriei din Birna). Construirea ei deci trebuie pusă între aceşti ani. Această datare corespunde şi cu afirmaţiile unor cetăţeni vîrstnici din Birna, ce susţin că vechea lor şcoală s-a construit în urmă cu peste 100 de ani.

²⁷ Paul Petrescu, cap. *Arhitectura*, în *Arta populară românească*, Ed. Acad., Bucureşti, 1969, p. 159.

șitul secolului al XVIII-lea, începutul celui de-al XIX-lea, protocoale școlare, material didactic vechi, precum și o copie mărită după stampană executată de Auguste Raffet la 1837²⁸ înfățișând copii români ieșind de la școală.

Tinda și camera de locuit se vor amenaja conform cu modul de viață al unui dascăl de sat din a II-a jumătate a sec. al XIX-lea.

3. *Primăria*. În satul Sărăzani, aparținător comunei Birna, s-a păstrat cea mai veche primărie satească de lemn din Banat. Ea figurează încă în planul de sistematizare al localității întocmit la 1824. Înainte de transferul ei în muzeu, această construcție se găsea în mijlocul străzii principale, ieșind din linia frontului de case, linie stabilită de sistematizările din trecut. Pentru aceeași vechime pledează și informațiile oferite de săteni care atribuie unanim clădirii o vechime de peste 150 ani. Primăria, întocmai ca și școala, se inspiră din planul unei case țărănești cu prispă parțială (fig. 6). Doar compartimentarea spațială și destinația încăperilor trădează scopul construcției: încăperea supradimensionată din stînga servea ca loc pentru desfășurarea ședințelor consiliului comunal. A doua odaie ca mărime era destinată primarului, iar cea din mijloc era încăperea paznicilor și gornicilor²⁹ comunali. Porțiunea din spatele încăperii primarului a fost delimitată printr-un zid de piatră și comunica cu încăperea paznicului printr-o ușă prevăzută cu zăbrele. S-a creat astfel o încăpere strîmtă și lungă, slab luminată (avea doar un gemuleț de $0,20 \times 0,20$ m), menită să servească ca arest preventiv la sediul primăriei.

Prin anii 1910—1912 primăriei i s-a adăugat în dreapta camerei primarului o încăpere cu intrarea separată din prispă, destinată adăpostirii cerealelor rechiziționate³⁰. La transferul primăriei în muzeu, acest adaos a fost înlăturat ca necorespunzând construcției inițiale, dăunînd în același timp proporțiilor monumentului. În momentul de față primăria este singura unitate a „Centrului Civic” reconstruită în muzeu (fig. 7) și la amenajarea sa muzeistică se va ține cont de interiorul unei primării satești din a II-a jumătate a veacului trecut.

4. „*Casa Națională*”. Spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, o dată cu intensificarea luptei naționale a românilor din Transilvania și Banat pentru unirea cu România, sub impulsurile ASTR-ei, se inițiază o largă mișcare culturală menită să contribuie la menținerea conștiinței naționale a românilor aflați sub dominația imperiului austro-ungar. În Banat, această mișcare cunoaște forme deosebit de variate și intense, mai ales după înființarea despărțămintelor ASTR-ei din Lugoj (1896) și Timișoara (1898). În statutele acestor despărțăminte erau prevăzute și drep-

²⁸ Cf. *Analele Banatului*.

²⁹ Paznicii de cîmp erau numiți în Banat *gornici*.

³⁰ Informația ne parvine tot de la sătenii vîrstnici din Sărăzani.

tul lor de a înfiinţa secţii în localităţile rurale din împrejurimi³¹. Secţiile rurale ale ASTR-ei erau asociaţii de sine stătătoare, dar se supuneau controlului şi îndrumărilor date de centrală. Iau fiinţă acum în satele bănăţene nenumărate coruri, famfare, societăţi de lectură şi muzică etc. . . Aproape că nu există aşezare rurală în Banat, fie ea cât de mică, în care să nu fi existat — la sfîrşitul secolului al XIX-lea — o societate culturală. În numeroase cazuri aceste societăţi culturale, şi-au ridicat clădiri aparte, numite la început „Casine române”, mai apoi „Case Naţionale”. Aici se dădeau spectacole şi concursuri de coruri, famfare, teatru românesc; tot aici se organizau şezători literare şi prin ele comunităţile săteneşti se abonau la ziare şi reviste româneşti. În cadrul acestor aşezăminte rurale se ţineau şi întrunirile politice ale românilor. Într-un cuvînt, aceste „Case Naţionale” au jucat un rol însemnat în pregătirea pe plan ideologic a maselor ţărăneşti româneşti din Banat în vederea evenimentelor cruciale din toamna anului 1918. O asemenea clădire construită în paianţă (schelet de lemn, umplutură de chirpici şi cărămidă, totul pe fundaţie şi soclu de piatră) la anul 1912 s-a păstrat în satul Babşa (com. Belinţ), localitate situată la aproximativ 15 km spre N-V de Lugoj. Pînă în anul 1974, cînd a fost achiziţionată de muzeu, servea încă de cămin cultural pentru localitate. Făcînd abstracţie de modificările ce i s-au adus în timp şi de înfăţişarea sa la data achiziţionării (fig. 8), vechiul Cămin cultural din Babşa se înfăţişa ca o construcţie originală şi extrem de interesantă, aşa cum rezultă dintr-o fotografie din 1928 (fig. 9) şi din mărturiile oamenilor chestionaţi de noi. Clădirea avea faţada scurtă la stradă şi tot aici o prispă susţinută pe stîlpi de lemn (fig. 10). Din stradă se deschidea un mic coridor, din care, spre stînga, o uşă ducea într-o încăpere destinată bibliotecii. Capătul aceluia coridor ducea la sala de spectacole, acoperită cu o boltă semicilindrică realizată din nuiele împletite şi susţinută pe aceleaşi principii ca în cazul bisericilor de lemn. Sala avea spre stradă scena, iar în capătul opus un original balconaş de lemn susţinut pe stîlpi. Acoperişul în două ape avea deasupra frontonului de la stradă un mic turnuleţ de lemn încoronat cu liră, simbolul societăţilor culturale. Pe vechiul frontispiciu fuseseră realizate în stucatură următoarele fraze: „Înainte bravi plugari”, „Virtus romana rediviva” şi „Casa Naţională a comunei Babşa”. E de la sine înţeles că în muzeu, clădirea va fi readusă la înfăţişarea sa iniţială.

Interiorul va fi ornamentat cu scaune vechi, folosite în trecut în „Casele Naţionale”, pe scenă se va aranja o masă prezidenţială, acoper-

³¹ Iuliu Coste, Emanoil Ungureanu, în *Revista Institutului Social Banat-Crişana*, an. XV, iul.—dec., Timişoara, 1946, pp. 5—8. Despărţămîntul Lugoj avea în conducere personalităţi de seamă ale Banatului: preşedinte era *Coriolan Brediceanu*, secretar, *Traian Vuia*, iar printre membrii marcantî se număra şi protopopul ortodox *Gheorghe Popoviciu*, unul din cei mai distinşi şi merituosi istorici ai Banatului. Despărţămîntul din Timişoara era condus de *Emanoil Ungurianu*, din a cărui iniţiativă între 1898—1928, iau fiinţă 96 de filiale rurale dintre care 81 şi-au construit localuri proprii.

rită cu o față de măsă țărănească de sărbătoare. Întreaga sală și scena vor fi împodobite cu țesături (ștergare, cilimuri). Tot pe scenă vor fi expuse instrumentele muzicale ale unui taraf popular și o famfară completă. În bibliotecă se vor expune colecții de ziare aparținătoare unor țărani cărțurari din Banat, ziare editate în a II-a jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX de țărani, știmate pentru piese corale cîntate de corurile țărănești, fotografii cu cele mai vechi și mai vestite coruri și fanfare din Banat, diplome obținute de formații artistice țărănești, documente privind „Asociația corurilor și fanfarelor din Banat”, apoi cele privitoare la activitățile ASTR-ei în satele bănățene etc....

5. *Birtul cu prăvălia sătească* — Birtul și prăvălia erau uneori adăpostite de clădiri separate, însă în cele mai multe cazuri erau înglobate în aceeași construcție. Așa se înfățișează și cea din Birna (fig. 11), construită din lemn cu lipitură, pe o fundație și un soclu de piatră. Acoperișul în patru ape, are învelitoarea din șindrilă.

Întocmai ca la primărie și școală, planul birtului este inspirat din planul unei case țărănești compusă din tindă centrală și două încăperi alăturate. În față se găsește o prispă continuă, susținută de 8 stâlpi de stejar, frumos sculptați. Camera din stînga, cu intrare din tindă era destinată birtului propriu-zis, în tindă fiind depozitate băuturile. Tot în tindă se prepara hrana pe o vatră și pe un șpoiort. Camera din dreapta, cu accesul direct de pe prispă (singura abatere de altfel de la planul unei case țărănești de acest tip) servea drept prăvălie, unde dîndărătul unei tejghele simple, nevasta circiumarului servea clientela. Birtul cu prăvălie din Birna deservea pînă prin 1904 toate cele șase sate de pe valea Sărazului.

Potrivit relatărilor locuitorilor acestor sate, precum și a hărților cadastrale, construcția poate să aibă în jurul a 150 ani vechime.

Prin fața sa trecea vechiul drum imperial, ce unea Lugojul de Făget și de aici mai departe peste trecătoarea de la Coșevița spre Deva. Și birtul cu prăvălie va primi în muzeu o dotație corespunzătoare de interior, mobilier și inventar tradițional colectat din satele bănățene.

Aducerea și reconstruirea acestor edificii publice în muzeu ar avea pe lîngă caracterul de salvare a unor originale și însemnate construcții rurale și un scop expozițional deosebit: ilustrarea unor fenomene de suprastructură insuficient prezentate pînă acum în muzee similare din țara noastră. Trebuie precizat aici că pînă în momentul de față cu excepția unor biserici, nici un muzeu etnografic cu expunere în aer liber nu a adus nici un alt edificiu cu destinație publică. Ori, primăria bunăoară, ar putea ilustra foarte bine raporturile administrativ-juridice sta-tornicite în satul românesc. Birtul cu prăvălie ar demonstra relațiile comerciale ce pătrund în satul tradițional cu economie de tip închis încă

o dată cu destrămarea feudalismului... Casele Naţionale din Transilvania şi Banat au jucat un rol extraordinar în ridicarea nivelului cultural şi politic al ţărănimii, în menţinerea conştiinţei naţionale a maseilor ţărăneşti româneşti. Nu cred că mai e cazul să insistăm asupra rolului şcolii pentru mediul sătesc.

Intr-un cuvânt „Centrul Civic” rămîne o componentă necesară şi posibilă de realizat, întregind problematica sociologică rurală, pe care muzeul etnografic cu expunere în aer liber şi-o arogă tot mai mult.

După consemnarea problematicii legată de necesitatea creerii unui „Centru Civic” la Muzeul Satului Bănăţean şi după prezentarea succintă a fiecărui monument în parte, se impune lămurirea principalelor criterii care au stat la baza amplasării lor în muzeu. Însăşi alegerea locului pentru „Centrul Civic” s-a dovedit o sarcină dificilă (fig. 12), fiind condiţionată de următoarele considerente:

1. „Centrul Civic” trebuia să se integreze organic tematicii generale a muzeului, concepută atît pe zone etno-geografice, cît şi pe probleme.

2. Să se găsească neapărat în interiorul circuitului principal de vizitare şi implicit să fie vizibil din interiorul mai multor perdele de vizitare.

3. Să se găsească la interferenţa unor drumuri principale de acces din incinta muzeului.

4. Principalele accente arhitectonice — turnul bisericii de lemn şi turnuleţul de pe frontonul „Casei Naţionale” — să atragă atenţia încă de la mari distanţe, putînd fi observate încă de la intrarea în incintă.

5. Planul general al muzeului se prezintă sub forma unui trapez mult alungit. Locul pentru „Centrul Civic” trebuia ales spre baza mare a trapezului, acolo unde lărgimea teritoriului permitea o desfăşurare încheagată şi coerentă a unităţilor.

Cea mai grea şi mai de răspundere problemă ce a revenit atît subsemnatului, cît şi inginerului care a alcătuit schiţa de sistematizare a „Centrului Civic” (fig. 13) a fost amplasarea monumentelor în spaţiul stabilit. Aceasta datorită faptului că de-a lungul timpului între acestea s-au stabilit cîteva legături de interdependenţă, legături de care a trebuit să se ţină seama în mod obligatoriu. Bunăoară, biserica trebuia neapărat orientată cu altarul spre răsărit, dar în acelaşi timp cu faţada apuseană spre drum. De regulă era construită pe o ridicătură, putînd fi observată de la mari distanţe. Ea ocupa în acelaşi timp un intravilan mult mai mare decît orice gospodărie din sat, fiind amplasată la oarecare distanţă de drum, între ea şi uliţă interpunîndu-se clopotniţa. Şi considerente de ordin liturgic au condus la ridicarea bisericilor spre mijlocul intravilanului. Bisericile s-au construit în mijlocul aşezării şi doar deplasarea în timp a vetrei satului făcea ca biserica să rămînă în-

tr-una din marginile localității.³² Era o regulă generală până la sfârșitul veacului al XVIII-lea ca cimitirul să se dezvolte în jurul bisericii, mai ales în sudul și estul acesteia. S-au păstrat numeroase circulare episcopicești, emanate în spiritul dispozițiilor imperiale pentru scoaterea cimitirelor în afara satelor, evident inspirate din necesități igienice.

Se pare că românii nu priveau cu ochi buni aceste măsuri preconizate de administrația imperială (ca de altfel tot ce lovea în obișnuințele și tradițiile păstrate din moși-strămoși) și dispunem de documente din care rezultă că tocmai aceste dispoziții figurau printre cauzele unor revolte locale din sudul Banatului la anul 1808.

Dispunem apoi de numeroase date asupra faptului că primele școli s-au ridicat pe un teren cedat din intravilanul bisericii, deoarece așa cum se știe, până târziu, la sfârșitul secolului al XIX-lea, școlile românești erau patronate de biserică³³. Încă la 1764 îl vedem pe protopopul Timișorii — Constantin Șuboni, dăruindu-și casa din Jebel (ce dăinuie și azi lângă biserica de zid construită la 1749) pentru a servi drept școală³⁴. Însăși *Decretul școlar* din 1776, prin care se aprobă organizarea școlilor bănățene, prevede într-un paragraf special că acolo unde încă nu s-a clădit școala, locul ei să fie ales în mijlocul localității³⁵. Primii dascăli au fost preoții satelor, apoi locul lor este luat de cantori și de abia pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea se organizează în Banat cursuri periodice de învățători³⁶. Învățătorii satelor erau angajați prin contract semnat pe de-o parte de dascăl, iar pe de altă parte de preotul și chinezul satului, precum și 5 până la 10 țărani fruntași care formau și un fel de *comitet școlar*³⁷. Se cunosc cazuri din a II-a jumătate a secolului trecut cînd însăși în actele sinodale ale Mitropoliei Ortodoxe de la Sibiu apar dispoziții menite să îmbunătățească clădirile școlare³⁸. Acest fenomen al asocierii biserică-școală, generat de condiții social-istorice

³² Dacă în noul „centru” comunitatea își ridică o nouă biserică de zid, vechea biserică de lemn rămînea în marginea așezării, servind de capelă cimiterială. Dacă nu, vechea biserică era mutată și ea în noul „centru” al așezării. Se cunosc cazuri în Banat în care biserica de lemn a fost mutată de mai multe ori, în funcție de mutațiile intervenite în structura așezării.

³³ Iuliu Vuia, *op. cit.*, *loc. cit.*; Teodor Vijdea, *op. cit.*, *loc. cit.* Doar pe teritoriul confiniului militar școlile erau patronate de autoritatea militară. Cf. Viorica Goian, *Din istoria școlilor grănicerești bănățene*, în *Studii de istorie a Banatului*, Universitatea din Timișoara, vol. I, 1969, pp. 115—130.

³⁴ M.B., an XIX, nr. 7—9/1969, p. 412.

³⁵ Radu P., Onciulescu D., *Contribuții la istoria dezvoltării învățămîntului din Banat*, Ed. II, Timișoara, 1976, pp. 176—177.

³⁶ Alex. Moisi, *op. cit.*, pp. 57—58. Cu începere din 1815, în biserică se introduce al doilea tas (farfurie pentru adunat bani) pentru susținerea materială a școlii.

³⁷ *Idem*, *ibidem*.

³⁸ *Protocolul Congresului național bisericesc român greco-răsăritean din 1/13 oct. 1870*, Sibiu, 1870, cap. *Organizarea învățămîntului* (pp. 153—169), mai ales paragrafele 6 și 7.

asemănătoare, îl întâlnim şi în alte părţi, cum ar fi spre exemplu Serbia (R. S. F. Jugoslavia)³⁹.

Iată de ce în circuitul muzeal şcoala va trebui ridicată undeva în apropierea bisericii.

Era deci necesar ca, în spaţiul destinat „Centrului Civic“ atât biserica, cât şi şcoala, să fie amplasate în dreapta drumului ce străbate acest spaţiu. Pentru echilibrarea sistematizării teritoriului, s-a propus amplasarea primăriei în stînga aceluiaşi drum. Cînd s-a început în secolul al XVIII-lea construirea primăriilor săteşti s-a avut în vedere ca acestea să fie ridicate în centrul aşezărilor. Nu este cazul şi locul potrivit pentru a mai discuta despre vechimea şi importanţa cneziatului pentru populaţia rurală. Acestei probleme i-au fost dedicate tomuri întregi în literatura istorică. Cert este că la ocuparea Banatului de către habsburgi (1718), din motive strategice, aceştia au preferat să păstreze instituţia multiseclară a românilor, ciuntindu-i însă mult din prerogative. Dacă în perioadele anterioare nu exista un loc anume unde rezida „chinezul“ (aşa erau numiţi cnezii în Banat) satului, de-acum acesta îşi avea sediul într-o clădire anume: primăria. Tot timpul pînă la unirea din 1918, s-a păstrat caracterul eligibil al funcţiei de „chinez“ acesta fiind ales din rîndul populaţiei româneşti, doar că lui i se suprapuneau funcţionari de stat, în exclusivitate neromâni. Denumirea ca atare de „chinez“ s-a păstrat pînă în 1918, iar de atunci numindu-se „primar“.

Luînd în considerare faptul că absolut toate primăriile vechi păstrate în Banat au avut faţada lungă cu prispa aşezate paralel cu drumul, s-a adoptat acelaşi amplasament şi pentru primăria transferată în muzeu. Iată deci reconstruit astfel nucleul centrului sătesc, compus din: biserică, şcoală şi primărie.

Iarăşi din numeroase exemple concrete oferite de teren se poate constata că şi „Casa Naţională“ s-a ridicat în centrul satului. În multe din cazuri biserica a cedat din intravilanul său pentru a se construi „Casa Naţională“ şi exemplul concret ni-l oferă tocmai satul Babşa din care provine monumentul. Din considerente comerciale lesne de înţeles, birturile şi prăvăliile s-au plasat iarăşi în centrele săteşti.

Fără îndoială că studiul construcţiilor vechi din centrul satelor, ca de altfel şi sistematizarea „Centrului Civic“ trebuie raportată şi la anumite măsuri cu caracter „urbanistic“ preconizate şi iniţiate de administraţia austriacă încă din 1766 pentru satele de colonişti şvabi⁴⁰, extinse (de multe ori abuziv şi coercitiv) şi asupra satelor româneşti din sudul

³⁹ Pavlovici, D. Ct., *Trkve brunare y Srbiji*, Beograd, 1961, pp. 78—79, fig. 61. Aici, lîngă biserica de lemn din Krnjevo s-a păstrat o şcoală de lemn, situată chiar în curtea bisericii. Şi aici şcoala se inspiră din planul unei case ţărăneşti şi este formată la fel din sala de clasă şi locuinţa dascălului. Autorul datează şcoala la sfîrşitul secolului al XVIII-lea — primele 2 decenii ale secolului XIX, iar biserica la mijlocul secolului XVIII.

⁴⁰ Lénnerth Böhm, *Délmagyarország vagy az úgynevezett Bánság története*, Pesta, 1867, pp. 82—83.

Banatului⁴¹. Pentru satele din părțile Făgetului și Lugojului (și în alte zone bănațene) aplicarea acestor măsuri s-a tot amînat, pînă după mijlocul secolului al XIX-lea, aceasta datorită mai ales opoziției înverșunate a populației românești. Așa că nici nu poate fi vorba despre un „control urbanistic” efectiv și sistematic înainte de anii 1860—1870, mult timp deci după ce majoritatea monumentelor preconizate de noi erau deja ridicate și amplasate (biserica, școala, primăria, birtul cu prăvălie). Gruparea construcțiilor în centrele satești s-a realizat spontan, după norme dictate de structura așezărilor, de relief, de mișcarea demografică din sinul așezărilor rurale, de condiția social-economică a locuitorilor și nicidecum după soluții-șablon impuse de administrație, implicit străine spiritualității românești. Mai timpuriu pentru unele părți ale Banatului, mai tîrziu pentru altele, pînă la urmă măsurile luate de administrație s-au impus și rezultatul lor este cunoscut: sate geometrice — stas, expresive și mohorite, cu „Centre civice” avînd construcții după modele importate, fără nici o legătură cu tradiția locală. Ansamblarea unui „Centru civic” avînd construcții vechi, ridicate după modele tradiționale și ordonate după norme firești de viață, necontaminate de măsuri impuse, acestea au fost ideile care ne-au călăuzit pe tot parcursul studiului întreprins pentru întocmirea tematicii „Centrului Civic” de la Muzeul Satului Bănățean.

DAS GEMEINDEZENTREN AUS DEM MUSEUM DES BANATER DORFES

Zusammenfassung

Da sich im Banat noch viele alte Holzbauten erhalten haben, die von den gewesenen Gemeindezentren stammen, besonders von Gebäuden die der ganzen Bevölkerung ermitet wurden (schulen, Gemeindehäuser, Holzkirchen, Wirthhäuser, Kaufläden, „Nationalhäuser“), war es notwendig ein solches Zentrum in das Temesvarer Freilichtmuseum zu bringen.

Das Gemeindezentrum wurde der Thematik des gesamten Dorfmuseums angepasst. Die ausgewählten Monumente (die Holzschule aus Birna, das Gemeindehaus aus Sărăsani, die Holzkirche aus Topla, das Kulthenhaus aus Babșa, Wirtshaus mit Kaufladen aus Birna), gehören derselben etno-geographischen Zone (Nord-Osten des Banats) an, wo solche Zentren öfter anzutreffen waren. Das vorliegende Material analysiert jedes Monument ausführlich es geht von der Rolle die jedes eineln im Dorfleben hatte, aus gleichwurtig hebt es die gegenseitige Abhängigkeit, die anwesehen den verschidenen Faktoren hensehten, hewor.

Die Restaurierung eines solchen Sektors am Temesvarer Freilichtmuseum hat den Zweck den soziologischen Wirt der Exponate zu heben.

⁴¹ Ion Boroș, *Regularizarea comunelor în județul Caraș*, în *Anuarul Banatului*, III, 1932.

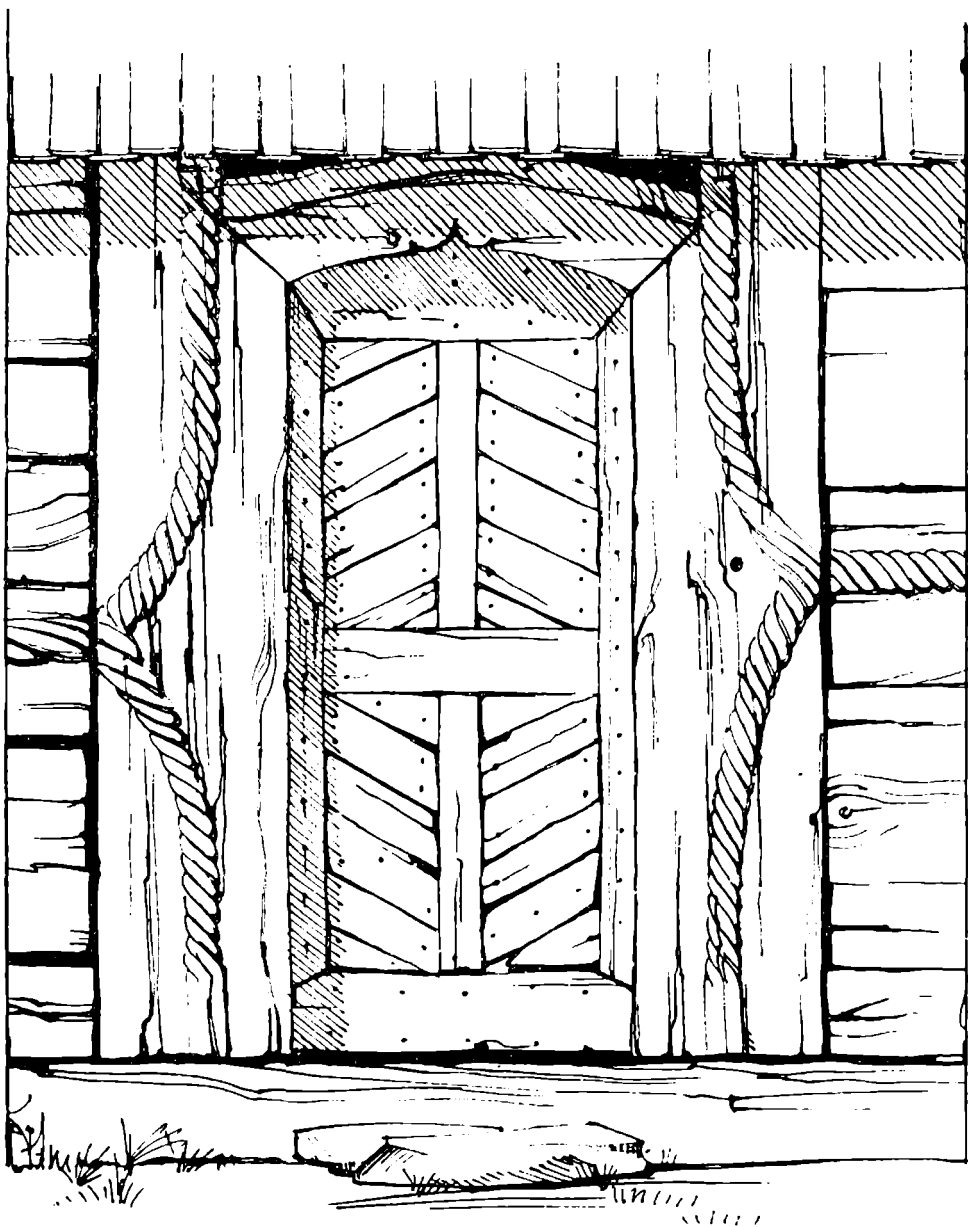

Fig. 2. Biserica din Topla. Ancadramentul uşii de intrare.

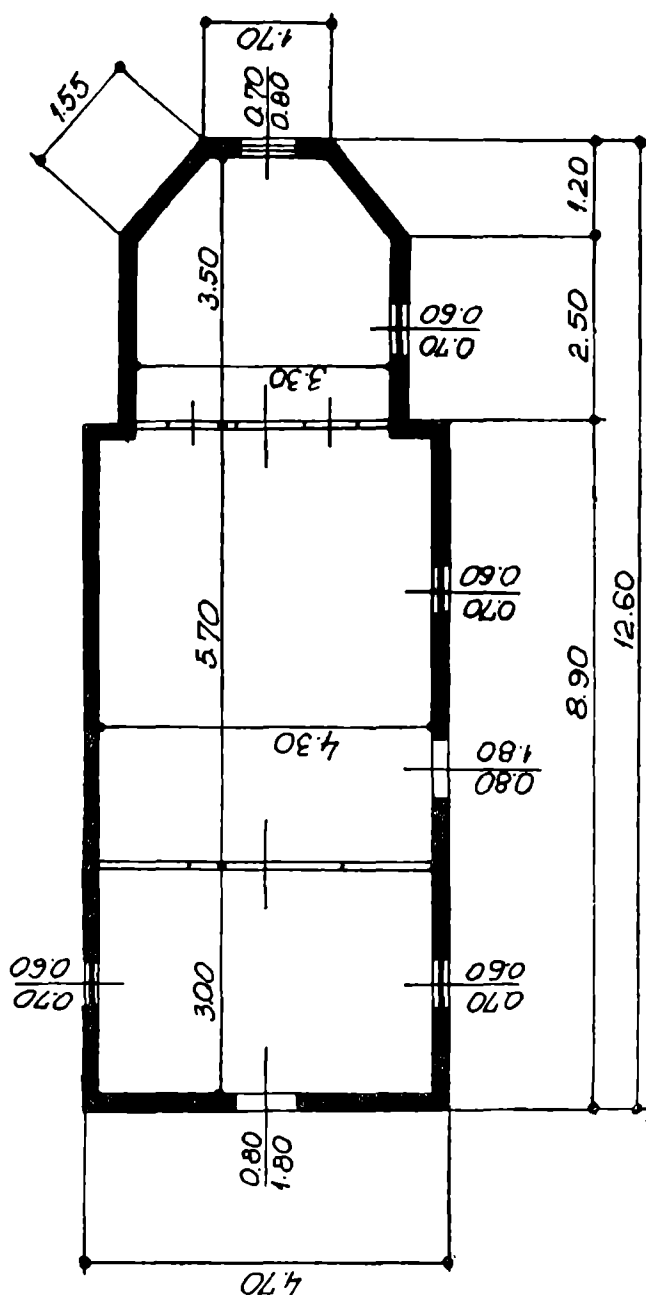

Fig. 3. Plan de bază la Biserica din Topla.

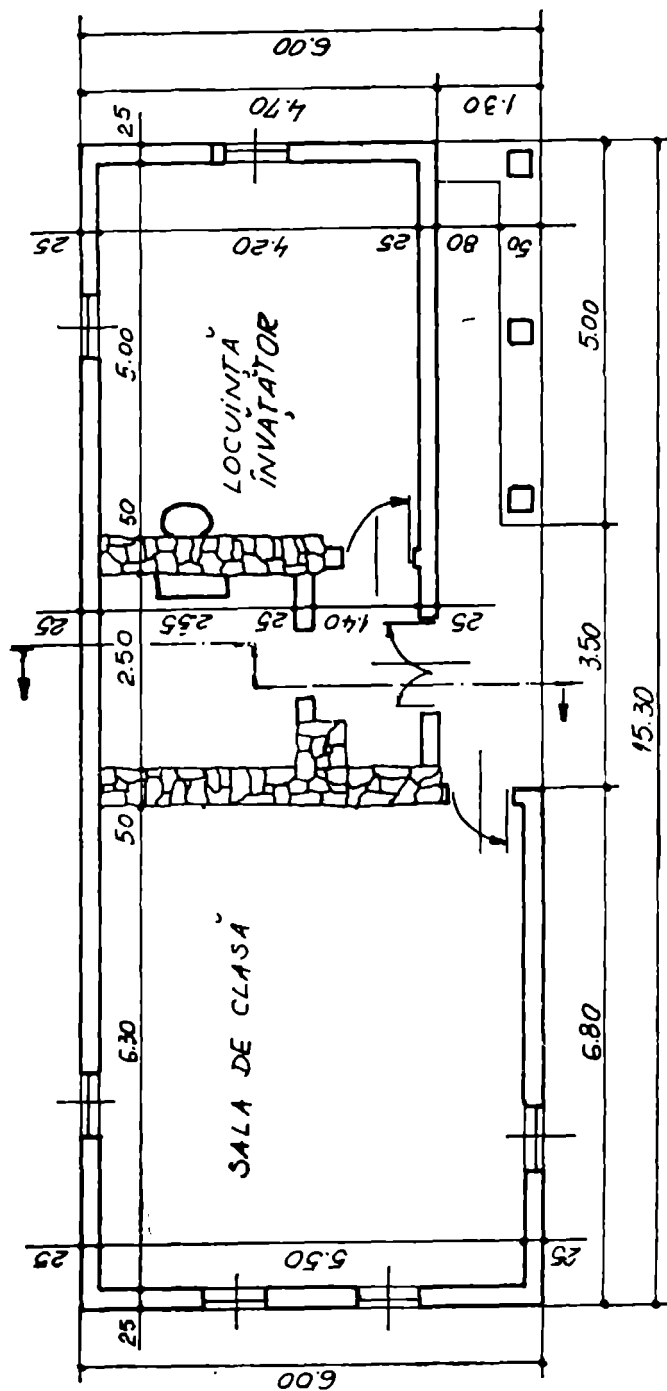

Fig. 4. Vedere în plan a școlii din Birna.

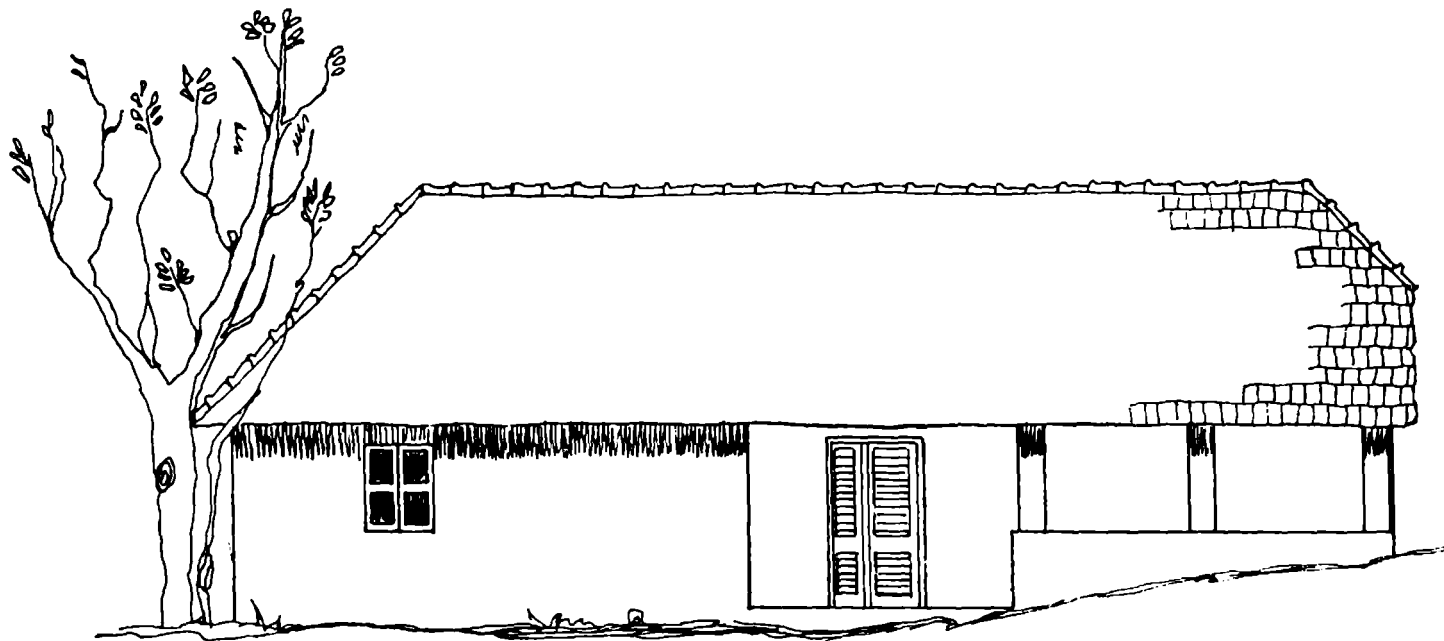

Fig. 5. Fațada spre curte a școlii din Bîrna.

Fig. 8. Casa Națională la data achiziției.

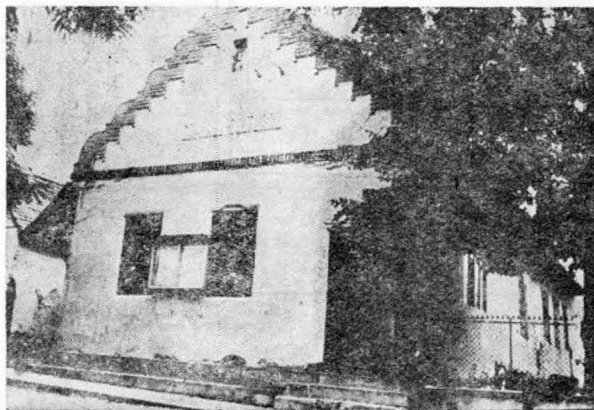

Fig. 9. Casa Națională în 1928.

Fig. 7. Primăria din Sărăzani în muzeu.

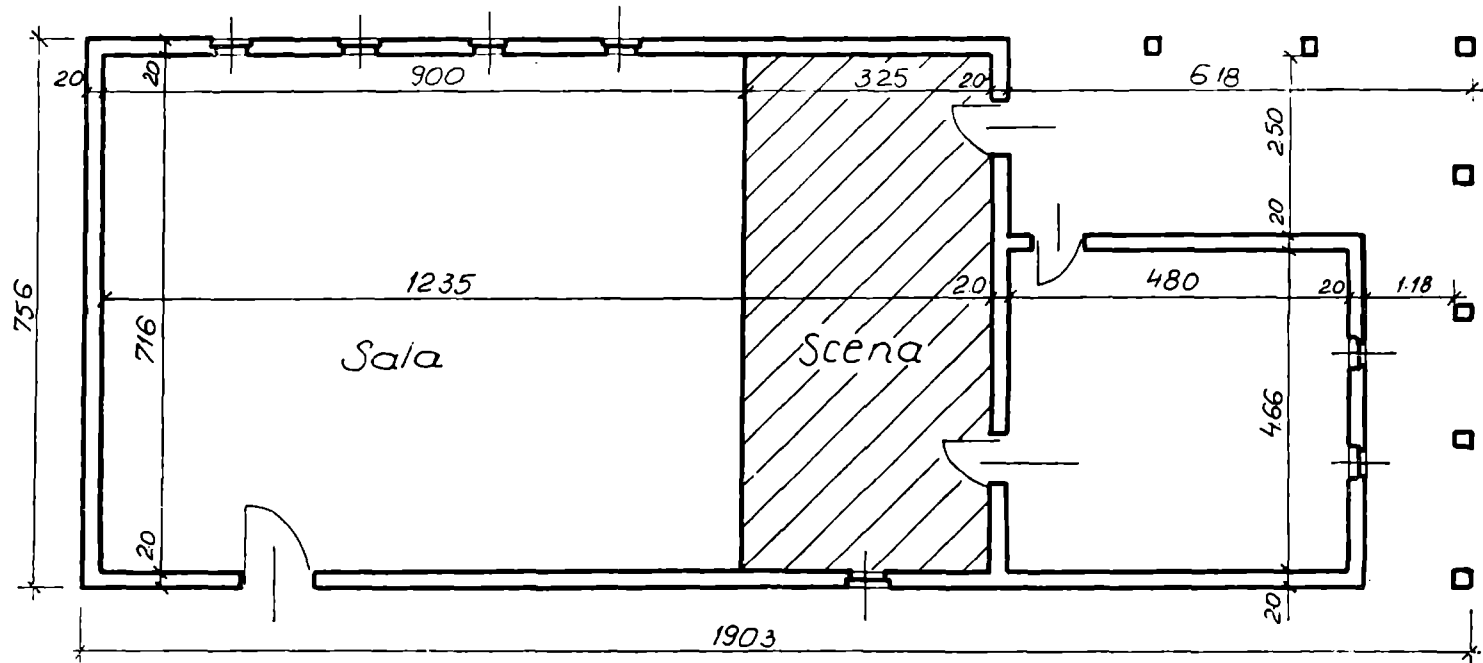

Fig. 10. Plan de bază la Casa Națională Babșa.

Fig. 11. Plan de bază la birtul cu
prăvălie din Birna.

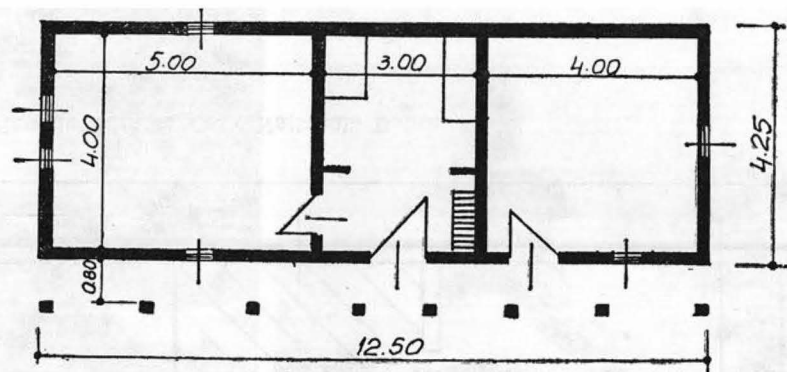

Fig. 12. Schița generală a Muzeului
Satului Bănățean.

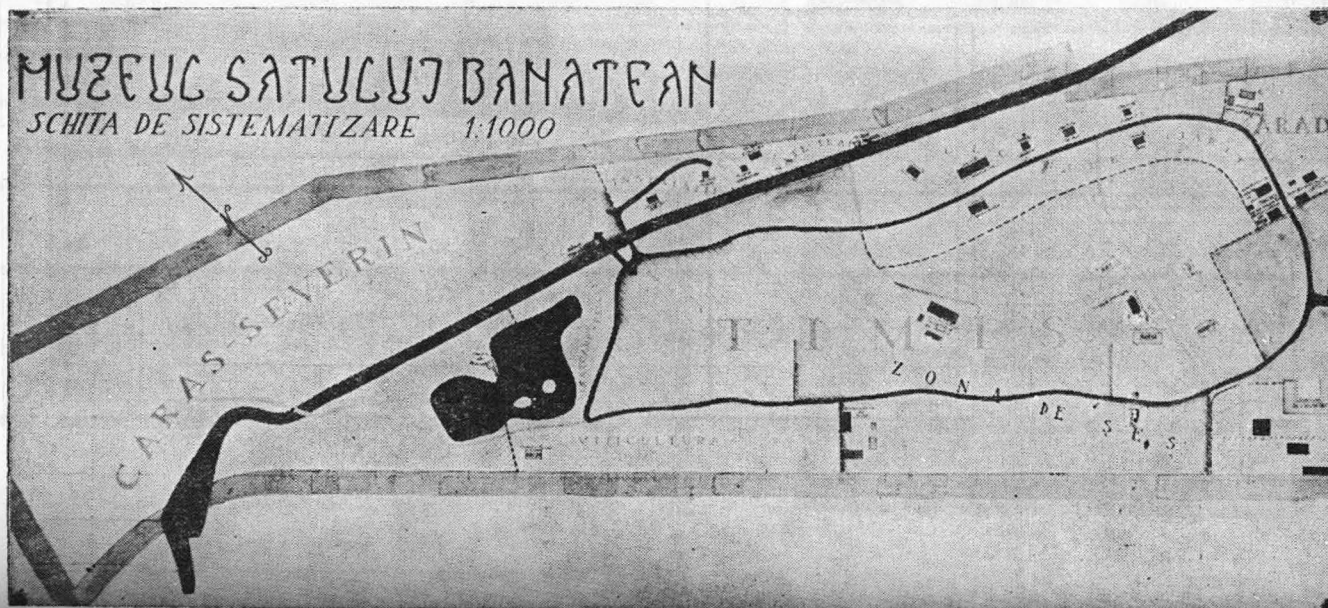

Fig. 13. Schița de sistematizare a „Centrului Civic”.

